

ISSN: 2146-1961

Emiroğlu, B. (2021). Kamusal Alanda Din: Jose Casanova'nın Analizlerine Genel Bakış, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(46), 1316-1334.

DOI: <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.3045>

Makale Türü (ArticleType): Araştırma Makalesi

KAMUSAL ALANDA DİN: JOSE CASANOVA'NIN ANALİZLERİNE GENEL BAKIŞ¹

Bekir EMİROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye, bekir.emiroglu@ikc.edu.tr

ORCID: 0000-0002-33955722

Gönderim tarihi: 09.09.2021

Kabul tarihi: 19.11.2021

Yayım tarihi: 15.12.2021

Öz

Dinin kamusalallaştığı tezi sosyal bilimler alanında sıkça tartışılan bir konudur. Din ve dini kurumların kendine ayrılan özel alandan kamusal alana dönüşünün nasıl gerçekleşeceği bile yeni yeni tartışma alanları açmaktadır. José Casanova modernlik ve din arasındaki ilişkiyi ve dinlerin modern toplumların kamusal alanında oynayabileceği muhtemel rolleri teorik ve ampirik açıdan "Modern Dünyada Kamusal Dinler" adlı çalışmasında ele almıştır. Casanova bu çalışmasında modern dünyada dinin kamusalallaştığı tezini ortaya atmış, tezini 1980'lerde yaşanan dört gelişmeye ve buna benzer sembolik hareketlere dayandırmıştır. Dini ve seküler görüşler arasında mutlak bir karşıtlık ve çatışma olduğunu öne süren sekülerleşme teorilerinin aksine dinin kamusal alanda siyasi roller üstlenebilecek meşru biçimlerinin ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Casanova çalışmasında, moderniteye uzun süre direnen dinlerin zamanla modernitenin siyasi rakipleri haline geldiğini ve din temelli hareketlerle kamusal alana girdiklerini belirtmiştir. Sonuç itibarıyla dinin modern, demokratik ve özgürlükçü yanlarına tehdit oluşturmadan özel alandan kamusal alana geçişinin sınırlarının ne olacağı sorusuna işaret etmiştir. Bu çalışmada Casanova'nın sekülerleşme, özel ve kamusal dinler konusundaki analizleri incelenmiştir. Casanova'nın kamusal din tezinin günümüzde geçerliliğini koruyup koruyamadığı ve tezini dayandığı 1980'lerde yaşanan dört gelişme ve buna benzer sembolik hareketlerin süreçleri tartışılmıştır. Bu çalışma Casanova'nın görüşlerinden hareketle kamusal alanda din tartışmalarına katkıda bulunmayı amaçlamıştır.

Anahtar kelimeler: José Casanova, sekülerleşme, modernleşme, kamusal alan, özel ve kamusal dinler.

¹ Bu makale Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ev sahipliğinde 21-24 Mayıs 2021 tarihlerinde çevrimiçi olarak düzenlenen 5th International Congress of Eurasian Social Sciences (5. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi)de sunulan bildirden üretilmiştir.

RELIGION IN THE PUBLIC SPHERE: OVERVIEW OF JOSE CASANOVA'S ANALYSIS

ABSTRACT

The thesis that religion has become public is a frequently discussed issue in the social sciences. Even how the return of religion and religious institutions from the private sphere reserved for them to the public sphere opens up new areas of discussion. José Casanova discusses the relationship between modernity and religion and the possible roles that religions can play in the public sphere of modern societies, both theoretically and empirically, in his work "Public Religions in the Modern World". In this study, Casanova put forward the thesis privatization of religion in the modern world, and based his thesis on four developments and similar symbolic movements in the 1980s. He argued that, contrary to the secularization theories, which argued that there was an absolute opposition and conflict between religious and secular views, legitimate forms of religion could emerge that could assume political roles in the public sphere. In his study, Casanova stated that religions that resisted modernity for a long time gradually became political rivals of modernity and entered the public sphere with religious-based movements. As a result, he pointed to the question of what would be the limits of the transition from private to public sphere without posing a threat to the modern, democratic and libertarian sides of religion. In this study, Casanova's analyzes on secularization, private and public religions are examined. It was discussed whether Casanova's thesis of public religion is valid or not today, and the processes of similar symbolic movements and four developments that took place in the 1980s on which he based his thesis. This study aimed to contribute to the debate on religion in the public sphere based on Casanova's views.

Keywords: José Casanova, secularization, modernization, public sphere, private and public religions.

GİRİŞ

Sekülerleşme paradigması, sosyal bilimcilerin din ve modern dünya arasındaki ilişkiyi incelediği teorik bir analitik çerçeve olmuştur. José Casanova² sekülerleşme ve kamusal dinler konusunda bir takım önermeler sunan din sosyoloğudur. Modernlik ve din arasındaki ilişkiyi ve dinlerin modern toplumların kamusal alanında oynayabileceği muhtemel rolleri sistemli bir şekilde yeniden düşünmeye ihtiyaç olduğunu literatürde en bilinen “Modern Dünyada Kamusal Dinler” çalışmasında (Casanova, 1994) ele almıştır. Dinin modern kamusal alanda yükselişine ilişkin dinamiklerin anlaşılmasına katkı sağlayan bu analiz çalışması hem teorik hem de ampirik bir çalışmadır. Bu çalışmasında Casanova, 1980’lerde yaşanan din temelli hareketlerin kamusallaştığını, bu kamusallaşmanın “kamusal alana girerek kamusalılık” kazandığını belirtmektedir. Bunun dayanağı olarak 1980’lerde yaşanan dört gelişmeyi göstermektedir; İran’daki İslami devrim, Polonya’daki (Solidarność) dayanışma hareketi, Nikaragua’daki Sandinist devriminde Katolikliğin rolü ve Amerika siyasetinde yükselişe geçen Evanjelik-Protestan hareketin güç odağı haline gelmesidir (Casanova, 1994). Ayrıca Polonyalı Papa IV. Jean Paul’un Polonya’yı ziyaretini, Polonya’daki dayanışma hareketinin Doğu Avrupa’da geniş yankı uyandırmasını, Sovyet lider Gorbaçov’un Papa’yı ziyaretini ve Romanya devriminin Macar bir Protestan rahibinin sürgünüyle başlamış olmasını Casanova, dört gelişmeye yakın sembolik ve anlamlı görmekte ve bunların önemine dikkat çekmektedir. 1980’lerde beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan yeni dini hareketleri “dini deneyimcilik” ve “yeni dini bilinçlenme” şeklinde niteler ve dini geleneklerin yeniden canlandığını, kamusal roller üstlendiğini belirtir. Casanova bu çerçevede modern dünyada dinlerin gayri hususileştğini, yani modernleşme ve sekülerleşme teorileri tarafından kendilerine atfedilen marjinal, özel konumu ve rolü reddettiğini ifade etmektedir. Ortaya çıkan sosyal hareketlerin dini kökenli olması, seküler uzamlara, devlete ve piyasa ekonomisine din adına karşı çıkması, dini alanları yeniden politize etmesi, özel ve kamusal alanı sorgulaması, bireylerin dini açıdan sınırlandırılmasını reddetmesi Casanova’nın mevcut çalışmasının merkezini oluşturan modern dünyada dinin kamusallaştığı tezinin ana temalarıdır (Casanova, 1994). Dini gelenek ve hareketlerin çoğunun bütün olarak sekülerleşmeyi hızlandıran özelleşme ve marjinalleşmeye karşı çıktıklarını göz önüne alırsak Casanova bu tez çerçevesinde modernitenin, dini, bireylerin özel alanına hapsederek dışlamasını eleştirir. 1980’lerdeki dini hareketlerde görülen tecrübeden hareketle “dinlerin kalıcı olduğu ve süreç içerisinde modern dünyanın yapılandırılmasında önemli kamusal roller üstlenmeye devam edeceğini” vurgular.

“Sekülerleşme, Aydınlanma ve Modern Din” konusunda Casanova, sekülerleşme kavramının ve sekülerleşme kuramları hakkındaki tartışmaların değerlendirmesini yapmaktadır. Sekülerleşme kuramının toplumsal yapıların dinsel örgütlenme ve kurallardan farklılaşması-ayrışması, dini inançların ve uygulamaların gerilemesi/azalması ve dinin özel alanda hususileşmesi/bireyselleşmesi şeklindeki üç önermesine açıklık getirmiştir. Casanova bu üç önermeye yönelik analizinde; dinin ve toplumsal alanların farklılaşmasının seküler kuramlar açısından hâlâ

² José Casanova küreselleşme, dinler ve sekülerleşme konularına odaklanan bir din sosyoloğudur, Georgetown Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir. Sosyoloji literatüründe yaygın olarak atıf yapılan ve en bilinen eseri “*Public Religions in the Modern World (1994)*”, 19. yüzyılın son çeyreğindeki sekülerleşme kavramı ve sekülerleşme tartışmalarını, modern toplumda kamusal din, etnik-din ve kültürel çeşitlilik konularını içermektedir.

savunabilir olduğunu, modern toplumsal farklılaşmanın dinin marjinalleşmesini zorunlu olarak tetiklediğini ve kamusal dinlerin modernliğin farklılaşmış yapılarını tehdit ettiği önermesinin artık savunabilir olmadığını iddia etmektedir. Casanova dinin hususileşmesi/bireyselleşmesi olarak sekülerleşme tezinin ampirik olarak geçerliliğini sorgulamaktadır.

Casanova, “Özel ve Kamusal Dinler” ile ilgili yaklaşımında özel-kamusal, hususi-umumi ayrımı üzerine durmuş, özel ve kamusal dinlere dini farklılaşma perspektifi üzerinden bir açıklama getirmiş, birey ve grup dindarlığı arasındaki ilişkileri ve farklılıkları yorumlamıştır. Modern dünyada özel ve kamusal dinler kuramının analizinde birey mistisizmine karşı mezhepçiliği, müesses dinlere karşı gayri-müesses dinleri, kamusal umumi sivil dinlere karşı özel hususi dini cemaatleri, din ve ahlakın özel kadın alanına karşı iş ve kamusal erkek alanı gibi özellikleri kullanmıştır. (Casanova, 1994, 3-40). Sekülerleşme paradigmasını eleştirel bir açıdan yeniden inşa etmeye ve özel-kamusal alan ayrımını ve dini alanla ilgili kavramlaştırmaların çeşitli şekillerini teorik olarak ele aldığı ilk iki bölümde “Modern kamusal dinlerin imkân koşulları nelerdir?” sorusu araştırmanın temel sorgusu olmuş ve bu soruya cevap aranmıştır. Bu sorudan yola çıkarak yazar, bir dizi genel teorik-analitik önerme geliştirmiş ve bu önermeleri ampirik açıdan karşılaştırmalı tarihsel beş vaka çalışması ile desteklemiştir. Buradan hareketle politik ve dini cemaatlerin farklılaşmasındaki dinamikleri teorik olarak ortaya koymayı amaçlamıştır.

Casanova, modern toplum sürecinde kamusal dinlerin dönüşümünü “İspanya, Polonya, Brezilya, Evanjelik Protestanlık: Yeni Hristiyan Sağ ve Birleşik Devletler” şeklindeki beş farklı örneklem üzerinden karşılaştırmalı ele almaktadır. Örneklemleri bir Protestan ve dört Katolik ülkeyi içermektedir. Her ülke farklı ve bağımsız bir dönüşüm sürecini anlatmaktadır. Beş farklı ülkeden elde ettiği tarihsel ve ampirik verileri karşılaştırmalı olarak analiz ettiği çalışmasından hareketle sekülerleşme teorisinin alt önermelerine güçlü destekler bulmakta ve her biri için genel hipotezler sunmaktadır. Beş örneklemin üzerine gerçekleştirdiği her bir ampirik incelemesi “tarihsel ve çağdaş” olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Casanova, tarihsel olarak bu ülkelerdeki dini ve toplumsal değişimleri şematik açıdan farklı sekülerleşme kuramları kapsamında ele almakta, kilise, devlet-toplum arasındaki yapısal ilişkilerin tarihine açıklık getirmektedir. Ampirik olarak ise yüzyılın son çeyreğinde farklı dinlerin üstlendiği kamusal rolleri incelemektedir (Casanova, 1994, 45-167). Teorik açıdan incelediği sekülerleşme ve modern kamusal dinler konusundaki önermelerini desteklemek için karşılaştırmalı tarihsel vaka çalışmasının sonucunda Casanova, Katolik milli kiliselerin farklılaşmış modern devletlerle uyumsuz olduğunu, dini ve politik cemaatlerin iç içe geçmesinin modern vatandaşlık ilkesiyle uyummadığını ileri sürmektedir (Casanova, 1994, 213). Casanova hem tarihsel karşılaştırmalı hem de ampirik olarak İspanya, Polonya, Batı Avrupa ile Birleşik Amerika arasındaki farklı sekülerleşme süreçlerinin daha iyi anlaşılması için bir dizi genel önerme sunmaktadır. Beş farklı ülke örneklemlerinden elde ettiği veriler üzerine gerçekleştirdiği tarihsel ve ampirik karşılaştırmalarla Casanova, kilise ve devletin birbirlerinden ayrılmasının farklı örneklerini incelemeyi siyasi ve dini alanların farklılaşma sürecinin bazı yönlerini analiz etmeye çalışmıştır.

Casanova “Modern Dinin Gayri Hususileşmesi” konusunda ise modernlik ve din ilişkisini, dinlerin modern toplumun kamusal alanında oynadığı rollerin yeniden düşünülmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Sekülerleşme paradigmasına yönelik çalışmasının amacı ve dayanağını, teorik ve ampirik olarak hususileşmenin modern

yapısal bir eğilim olmadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Casanova, modern toplumda bireysel özgürlükleri ve farklılaşmış dini yapıları tehdit etmeyen kamusal dinlerin de var olabileceğini ve olduğunu göstermeye çalışmıştır (Casanova, 1994, 211-225).

YÖNTEM

Casanova çalışmasının ana teorik dayanağı ve tezi, tek bir kuram olarak kabul gören sekülerleşme kuramına karşılık; aslında farklı, eşitsiz ve birbiriyle örtüşmeyen şu üç önermeyi sıralar:

- ✓ Seküler alanların, dini kurum ve normlardan farklılaşması-ayrışması olarak sekülerleşme,
- ✓ Dini inançların ve ibadetlerin zayıflaması olarak sekülerleşme ve
- ✓ Dinin hususileşmiş bir alanda marjinalleşmesi olarak sekülerleşme (Casanova, 1994, 211).

Casanova'nın bu analitik ayırmadan çıkardığı sonuç, din sosyologlarının kısır sekülerleşme tartışmasını, bu üç önermenin geçerliliğini birbirinden bağımsız olarak incelemesi ve sınaması ile ortak bir sonuca ulaşabileceğidir. Sekülerleşme teorisini sistemli ve geniş kapsamlı bir inceleme amacıyla ve üç farklı önermesinin her birini sınamak ya da doğrulamak iddiasında bulunmamıştır. Casanova'nın buradaki ana hedefi, modern dünyadaki kamusal dinlerin karşılaştırmalı-tarihsel olarak incelenmesi için uygun bir teorik ve analitik çerçeve geliştirmektir. Casanova'nın ana iddiası; farklılaşma-ayrışma sekülerleşme teorisinin geçerli bir özet olarak kalacağıdır. İşte bu makalede Casanova'nın 'Sekülerleşme, Dinin Hususileşmesi, Özel ve Kamusal Dinler ve Dinin Gayri Hususileşmesi' konularına ilişkin görüş ve analizleri ele alınıp irdelenmiştir.

BULGULAR

Casanova "Modern Dünyada Kamusal Dinler" çalışmasında "seküler" kavramı ile sosyolojik sekülerleşme arasındaki ayrımın önemine vurgu yapar. Seküler kavramının çok boyutlu, geniş anlam çeşitliliğine ve çelişkilere sahip olmasının, kavramı deneysel inceleme yöntemleri açısından kullanışsız kıldığını belirtir. Casanova, kavramın kullanımı ile ilgili anlatılmak istenen üç tarihsel yönüne değinir;

- ✓ İlki Latin dilindeki etimolojik anlamıyla ifade edilen şeklidir. "Saecularis" kökünden gelen kelime soy, kuşak, nesep gibi anlamlara gelip nesilden nesile aktarılan, çoğalıp büyüyen, çağ veya çağın ruhu anlamlarına gelecek şekillerde de kullanılmıştır (Cox, 1990, 16).
- ✓ İkincisi; kilise hukukunda ifade edilen anlamını Max Weber'in "meslek" tanımıyla ilişkilendirir. Böylece O, kilise hukukunda dine bağlı bir kişinin manastırı terk etmesiyle artık dünyevileşmesi ve dünya hayatına yönelik yaşaması bu şekilde seküler bir kişi haline gelmesi ile Max Weber'in meslek kavramını ilk kez seküler bir etkinlik olarak işaret etmesi ve dini alandan seküler alana geçişi tanımlamak için kullanması arasındaki benzer ilişkiye bir gönderme yapar.
- ✓ Sonuncusu; Protestan reformu ile başlayan din-mezhep savaşları sonunda kilisenin devredilemez mülklerine, topraklarına ve manastırlarına devletin el koyması ve kamusallaştırması anlamında kullanıldığını belirtir (Casanova, 1994, 12-13).

Bir Kavram Olarak: Sekülerleşme

Casanova'ya göre; sekülerleşme tartışmalarındaki yanlış anlamaların kaynağı "dini alan" ve "seküler alan" ayrımının diğer bir ifadeyle "bu dünya" ile "öteki dünya" şeklinde sınıflandırılmasıdır. Casanova bu ayrıma dikkat çeker ve "üç dünya vardır" yargısıyla sekülerleşme tartışmalarındaki dini alan ve seküler alan ayrımındaki yanlış anlaşılmaya açıklık getirir. Ona göre; üç dünya vardır; öteki dünya ile anlatılmak istenen (cennet), bu dünya ile anlatılmak istenen ve kendi içinde ikiye ayrılan: dini dünya (kilise) ve seküler dünya (saeculum).³ Kilisenin bakışına göre Orta Çağ Batı Avrupa Hristiyan dünyası "bu dünya" ve "öteki dünya" şeklinde ikili düalist bir sınıflandırma içinde yer alıyor, diğer taraftan "bu dünya" içinde dini ve seküler şeklindeki düalizm ifade ediliyordu. Böylece dinin kendi yerini bulması için gereken tek yer "bu dünya" seküler alan olacaktır. Bu tek seküler dünyada hangi yeni ayırım ve sınıflandırmaların ortaya çıktığını ve dinin yeni sınıflandırılmış sistemde, hangi yeni yerde yer alacağını incelemek sekülerleşme kuramının analitik görevidir (Casanova, 1994, 14-15).

Sekülerleşme kuramının üç farklı yaklaşımından biri olan ve klasik sekülerleşme teorilerinin ana gövdesini oluşturan toplumun "seküler alanların dinsel örgütlenme ve kurallardan farklılaşması-ayrışması olarak bir tür özerkleşme olarak sekülerleşme", dinin bizzat kendisinden ve dini temel alan kurumsal yapılar ve onların dikte ettiği kurallardan bir tür bağımsızlaşmayı tanımlamaktadır. Bu tanım Ortaçağ Hristiyanlığındaki tarihsel ve etimolojik anlamıyla çağırışım yapmaktadır. Batı dillerinde tarihsel ve etimolojik tanıma işaret ettiği şekliyle ise; kişilerin, varlıkların, değerlerin, dine ve kiliseye ait alandan sivil alanının kullanımına, denetimine ve mülkiyetine geçişi ifade etmektedir (Smelser ve Baltes, 2001, 786-790). Casanova bu tarihsel-etimolojik anlama vurgu yaparak; tarihsel sekülerleşme süreçlerini, bu süreçlerin din üzerinde göstereceği etkilerin iddia edilen ve beklenen sonuçlar ile karıştırılmasının sosyal bilimler açısından işe yaramaz hale dönüşen bir yanlışlık, savunucuları ve eleştiricilerinin aynı şekilde yeniden ürettikleri bir safсата olarak nitelendirmektedir (Casanova, 1994, 19).

Sekülerleşme tezlerinin temel varsayımı olacak şekilde, başta devlet, ekonomi ve bilimin dini her türlü argümandan işlevsel olarak ayrıştırılması ve bağımsızlaştırılması şeklinde kavramsallaştırılmasına *farklılaşma* denmektedir. Bu sekülerleşme sürecinin sonucu olarak dine ne olacağı konusunda iki alt tez çoğu zaman bu merkezi teze iliştilmektedir. İlk alt tez olan dinin gerilemesi tezinde, sekülerleşme sürecinde dinin sürekli geri çekilişi, bazı aşırı formlarında ortadan kayboluşu öne sürülmektedir. Diğer alt tez olan hususileşme tezinde ise, sekülerleşme sürecinde modern dünyada dinin hususileşmesi ve bazı araştırmacılara göre marjinalleşmesidir. Casanova'ya göre bu iki tez analitik olarak ayrıldığında, modern tarihsel gerçekliğe ilişkin karmaşıklık tam olarak birbirinden ayrıştırılabilir.

³ Sekülerizm kelimesini felsefi ve ideolojik açıdan ilk kullanan İngiliz sendikacı George Jacob Holyoake olmuştur. Holyoake, sekülerliği inanç kaynaklı tüm düşüncelerin dışlanmasını esas alan öğretisi şeklinde tanımlamıştır. Holyoake dini bilgi ve düşünceyi muğlak ve güvenilmez olarak nitelendirmiş, sekülerizmi dini kaynaklara rehberlik edecek bir prensipler bütünü şeklinde ifade etmiştir. Bu görüş sosyal sekülerizme yönelik görüşlerin temelini oluşturmuş, dinin dünyevi işlerden ayrılarak bireyin içine hapsedilmesi biçiminde algılanmıştır. Bkz.: Michael Rechtenwald, "Secularism and the Cultures of Nineteenth Century Scientific Naturalism", *The British Journal for the History of Science*, 46 (2), 2013, s. 231-232.

Sekülerleşme fikrine karşı 1960'lardan itibaren genel kabul gören ampirik araştırmalarla birlikte Kuhncu bir paradigma değişikliğinin gerekliliğini savunan Casanova, sekülerleşme tanımı ile sekülerleşme fikrini birbirinden ayrı görerek genel kabul görmüş bir sekülerleşme mitolojisi yerine Weberci kusursuz tipik bir kategorilendirme yapılarak çeşitli tarihsel sekülerleşme süreçlerini karşılaştırmalı olarak analiz etmenin önemini vurgular. Sekülerleşme tezinin üç farklı yaklaşımının ilki olan farklılaşma-ayırışma görüşünün Weber'e dayandığına dikkat çekerek, seküler ve dini alanların manevi ve yasal özerkliklerine kavuşmalarını bu görüş açısından ele alır ve modernlikle beraber inançların, dini olmayan işlevlerinden vazgeçerek daha az merkezi ve daha küçük bir bölgeye sahip duruma geldiğini belirtir (Casanova, 1994, 11-20).

“Dini inançların ve uygulamaların gerilemesi/azalması şeklindeki sekülerleşme” yaklaşımına Casanova(1994, 26) öncelikle modern dünyada dini inanç ve uygulamaların gerilediği, gerilemenin devam etmesiyle ortadan kalkacağı şeklindeki sosyal bilimciler arasında yaygın ve hâkim olan bu görüşe eleştiri getirir. Bu hâkim görüşün bir mit olduğunu vurgulayarak dinin modern dünyada gerilediğine ve sürekli gerileme eğilimi içerisine gireceği kabulüne ilişkin yeterli düzeyde ampirik kanıtın olmadığını, olanların da çok değişken ve karşılaştırmaya uygun düşmediğini belirtir. Ayrıca din olarak neyin kabul edileceğine ilişkin ortak kabulün ve konsesüsün olmayışı, dindarlaşmanın boyutlarıyla hangilerinin (inançlar, ritüeller, ritüel dışı pratikler, deneyimler, doktrinal bilgi ve bunların davranışsal ahlaki etkileri) değerlendirilmeye alınacağı ve farklı uygulamaların ne şekilde ele alınacağı konusunda ortak bir anlayışın bulunmayışı, dinin gerilediği şeklindeki yaygın görüşleri sekteye uğratar.⁴

Casanova (1994, 27-30) komünist rejimlerde dinin gerilediği şeklindeki görüşlere karşılık bu rejimlerde devletin baskıyla gerilemeyi empoze ettiğini, devlet baskısı ortadan kalktığında tersine bir durumun ortaya çıkabileceğini belirtir. Buna örnek olarak Komünist rejimin hâkim olduğu Çin'deki dini canlanış ve eski komünist rejimle idare edilen Doğu bloku ülkelerinde milliyetçilikle birlikte dini canlanışın yeniden ortaya çıktığına işaret eder. Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi gelişmiş ülkelerde dinin gerileme eğilimi göstermeyişinin ve Batı Avrupa ülkeleri ile Amerika arasındaki modernleşme sürecinde Amerika'da dinin gerilemeyişinin klasik genel sekülerleşme kuramını savunanları bu açıdan bir çelişkiyle karşı karşıya bıraktığını savunur.

Casanova, dinin kendisinin seküler alanların dini alanından işlevsel olarak farklılaşmasını kabul ettiği ve hatta daha ileri boyuta götürdüğü yerlerde radikal aydınlanma bakış açısının ve onun din eleştirisinin artık etkisini yitirdiğini vurgulayarak şu tarihsel sürece işaret eder: İngiltere'de bilimsel çevrelerde ve aydın kesimlerde Newtoncu Aydınlanma fikirlerinin hâkim olmasıyla ve bu fikirlerin zamanla Montesquieu, Voltaire ve diğerleri vasıtasıyla Fransa ve kıta Avrupa ülkelerine taşınmasıyla kışkırtıcı bir şekilde din karşıtlığı⁵ na dönüşmüştür.⁶

⁴ Frankfurt okulunun önemli temsilcilerinden biri olan sivil toplum kuramcısı Jürgen Habermas post-seküler toplum tanımıyla sekülerleşme sürecini en üst düzeyde gerçekleştiren toplumlarda bile dini gelenek ve grupların varlıklarını ve geçerliliklerini sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Bkz: Jürgen Habermas, “Religion in the Public Sphere”, *European Journal of Philosophy*, 14(1) 2006, s. 4-5.

⁵ Batı'da çok yönlü sekülerleşme ve modernleşmeye ilişkin çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Bu görüşlerin çıkış noktası Hristiyan mezhepleri arasındadır ve mezhep içi ayrışmaların temel tarihsel farklılıklarına dayanır. Sekülerleşme ve ayrışma teorilerinin özünü oluşturan sekülerist bakış açısına göre; Tarihsel süreç içinde Katolik mezhebin hâkim olduğu Avrupa kıtasında, din ve ayrışmış seküler alanlarda Katolik Hristiyanlık ile modern bilim ve modern devlet arasındaki

“Dinin özel alanda hususileşmesi/bireyselleşmesi olarak sekülerleşme” yaklaşımında Thomas Luckman, Niklas Luhmann ve Wolfgang Schluchter’in görüşlerine atıf yaparak dinin hususileşmesi yaklaşımına getirilen yorumlara değinir. Schluchter, Luckman ve Luhmann’ın birbirini tamamlayan görüşlerine göre dinin hususileşmesi tezinin çıkış noktası sekülerleşme sürecinin devam ettiği ve sürecin tersine çevrilemez olduğudur. Schluchter’in iki tez ile ifade ettiği bu görüş Luckman tarafından ayrıntılı olarak ele alınmış, Luhmann’ın sistemler kuramı ile yeniden tanımlanmıştır. Casanova Schluchter’in ‘tersine çevrilemez’ görüşünü şu iki tez ile ifade eder; dünya görüşleri açısından ele alındığında bir bütün olarak tamamlanmış sekülerleşme sürecinde bireysel düzeyde dini inançlar öznelleşir; kurumlar açısından ele alındığında dinin bütünleştirmeyi sağlayamadığı toplumlar kendi içinde farklılaşarak depolitize olur. Casanova Luckman’ın bu iki teze ilişkin “Görünmeyen Din” kitabında geleneksel dini kurumların modern dünyanın işleyiş sürecinde etkisini kaybedeceğini, önemsiz hale gelerek marjinal kalacağını ifade ettiğini belirtir. Casanova’ya göre (Casanova, 1994, 36) Luckman insani varoluşun özünde yer alan öznelliğe atıfta bulunmuş, modern insanın anlam arayışında bireysel özel alana çekildiğini, bireyin kendini ifade etme ve kendini gerçekleştirme eğilimlerinin modern toplumlarda dinin görünmeyen yüzü haline geldiğini ileri sürmüştür.

Dinin Hususileşmesi

Casanova, Luckman’ın bu bireysel öznel dini özerklik tespitine atıfta bulunarak birey kültürünün zamanla toplumsal yapıda insansızlaştırma eğilimini desteklediğine işaret eder ve rahatsız edici bulsa da ‘tersine çevrilemez’ durumunun ister istemez kabul edilmek durumunda kalacağını belirtir. Casanova dinin özel alanda hususileşmesi/bireyselleşmesi yaklaşımına ilişkin şu görüşüne yer verir: Modern dünyada ‘kamusal dinin’ toplumsal bütünleşmeden ayrı olarak siyasi roller üstlenebilecek meşru biçimleri, modern toplumun işlevsel farklılaşmasına engel teşkil etmeyen ‘kamusal din’ biçimleri, dini inançların çoğulculuğunu kabul eden dinin hususileşmiş/bireyselleşmiş biçimleri olabilir. Bu açıdan modernliği tanımlayan popülerleşen dinin hususileşmesi tezi tarihsel bir süreçtir ve dinin içinden tercih edilen seçenektir. Bu dini hususileşme/bireyselleşme siyasi ve anayasal sistemlere nüfuz eden liberal düşünce oluşumlarınca da desteklenmiştir (Casanova, 1994, 37-39).

Dinin olmadığı seküler alanda modern bilim, devlet, bürokrasi ve piyasa ekonomisi sanki Tanrı yokmuş gibi faaliyet gösterir. Bu görüş modern sekülerleşme kuramlarının özünü oluşturur. Casanova’ya göre seküler alanda

çatışma hep vardı. Bu çatışma ortamında ‘aydınlanmanın din eleştirisi’ kendisine geniş bir yer buldu. Aklın, iradenin ve dünyevi isteklerin dini kural ve kısıtlamalardan kurtarılması aydınlanmanın din eleştirisine dayanan modernist sekülerci bakış açısının amacı geldi. Fransız ihtilalinden günümüze Avrupa’da yer bulan ilerlemeci sosyal hareketler bütünüyle sekülerist bakış açısıyla dizayn edildi. Bkz.: David Martin ve Johannes J. Martin, *A General Theory of Secularization*, New York: Harper & Row Books, 1978

⁶ Casanova Katoliklik ve İslami modernleşme süreçlerini ele aldığı çalışmasında Katoliklik ve İslam’ın çağdaş dönüşümlerinin tüm önemli farklılıklarına işaret ederek Batıcı sekülerist bakışa bir eleştiri getirir; Katolik Hıristiyanlığı Batı modernliğinin geçmişin ve bugünün ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmeyen modern seküler Batı’nın özcü inşasıdır. Her defasında köktendinci, modern ve Batı karşıtı bir din olarak İslam’ı suçlama eğilimi, çok uzun zaman önce aynı şekilde Katolikliğe de yöneltilirdi. “Bu nedenle, kınanması gereken olayları İslam medeniyetine atfetmeden önce, belki de bir olasılık göz önünde bulundurulmalıdır: küresel modernitenin kendisi bir şekilde bu tür suçlamaları üretir”. Bkz.: José Casanova, “Civil Society and Religion: Retrospective Reflections on Catholicism and Prospective Reflections on Islam”, The Johns Hopkins University Press: *Social Research*, Vol. 68, No. 4, (Winter 2001), s. 1074-1075

modern insanın hala Tanrı'ya inandığı ve çok farklı dinlerin modern dünyada varlıklarını güçlenerek sürdürdükleri şeklindeki iddialar, bu özü derinden etkilememiştir. Fakat bu özü oluşturan klasik sekülerleşme kuramını savunanlar, bir takım eleştirilere karşı cevap vermekte zorluk çekmişlerdir. Bu özü eleştirenler; dini kurumların zaman içinde özel alanda kendilerine ayrılan marjinal yeri kabul etmediklerini, önemli kamusal roller üstlenmeye çalıştıklarını, din görüntüsü altında simbiyotik ilişkilerin iç içe geçtiği siyasi hareketlere mi yoksa siyasi biçimler almış dini hareketlere mi yöneldiğini tespit etmenin bile zorlaştığını savunmuşlardır.

Casanova bu eleştiriden yola çıkarak modern dünyada dinin hususileşmesi ile aynı anda dinin gayri hususileşmesi gibi görünen paradoksal sürecin gözlemlenebildiğini vurgular. Casanova çalışmasında bu paradoksu aşmak için hususi ve umumi dinler ayrımının çeşitli anlamlarının kavramsal bir açıklığa kavuşturulması gerektiğini düşünür. Bunun için Casanova 1) "modern dünyadaki kamusal din çeşitliliğinin yorumlanmasına katkı sağlayacak kavramsal bir aracın olması", 2) "sekülerleşme kuramlarının ne ölçüde modern toplumsal süreçlerin ampirik açıdan tasvir edildiği ve ne yönde modern toplumların normatif olarak kural koyduğunu belirlemek ve bunların modernliğin kurumsallaşmasının belli bir tarihsel biçimini ideolojik olarak meşrulaştırmaya hizmet ettiğini gösterilebilmesi", 3) "modern dünyada kamusal ve özel alan arasındaki tartışmalı sınırların yeniden çizilmesinde kamusal dinlerin bir rol oynayıp oynayacağını belirlenmesi" şeklindeki üç ölçüt doğrultusunda dinin hususi ve umumi anlamlarının açıklanabileceğini ileri sürer (Casanova, 1994, 40-41). Casanova'ya göre modern dünyada dinin hususileştiğini ifade etmenin, kurumsal farklılaşma sürecine diğer bir ifadeyle seküler alanların kilise denetiminden çıktığı kadar dini kurallardan bağımsızlaştığı modern tarihsel sürece vurgu yapmak olduğunu belirtir. Casanova kamusal alanda dini pratiklerin, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamındaki laiklik prensibi gereğince yasaklanmasının doğru olmadığını savunmaktadır. Zira ona göre, kilise ve devlet arasındaki ayrımın tarihsel toplumsal yönetim ilkeleri açısından pragmatik gerekçelerle makul olduğunu ama demokratik bir toplum ve yönetim için dini tercihlerin toplumsal hayatta görünür kılınmasına engel teşkil etmeyeceğini ileri sürmektedir. Casanova; katı dini düzen yoksunluğunun demokrasi için yeterli bir koşul anlamına gelmediğini de ifade eder (Casanova, 2006, 20-21).

Özel ve Kamusal Dinler

Kamusal alan sosyoloji, siyaset bilimi ve iletişim bilimi alan yazınında pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Kamusal alana yönelik kuramsal çalışmalarda en öne çıkan tartışmalar Jürgen Habermas,⁷ Hannah Arendt,⁸

⁷ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, çev. Thomas Burger ve Frederick Lawrence, Cambridge, Massachusetts M.I.T. Press, 1989 [1962].; Sivil toplum kuramcısı Habermas'ın 1962 yılında yayımladığı "Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü" adlı çalışması Thomas Burger ve Frederick Lawrence tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Habermas bu çalışmasında burjuva kamusal alanının ortaya çıkışı, dönüşümü ve çözülmesinin tarihsel-sosyolojik bir değerlendirmesini yapmıştır. Çalışmasında kamusal alanı burjuva kamu modelinin sınırları, kamunun toplumsal yapıları, kamunun siyasal işlevselliği, burjuva kamusal alanı, kamunun toplumsal yapısının dönüşümü, kamusal alanın siyasal işlevinin dönüşümü ve kamuoyu kavramı başlıkları altında incelemiştir. Jürgen Habermas kamusal alanı; "kapalı veya münhasır işlerin aksine, herkese açık olduklarında olaylara ve durumlara 'halk' diyoruz. Bu 'kamusal alan', kamuoyuna yaklaşan bir şeyin oluşabileceği sosyal hayatımızın ortak bir alanıdır. Tüm vatandaşların erişimine açıktır" şeklinde tanımlamıştır. (s. 1-2).

⁸ Hannah Arendt, *The Human Condition*, 2. Baskı, Chicago: University of Chicago Press, 1998 [1958]. Hannah Arendt kamusal alana yönelik görüşlerine 1958 yılında yayımladığı "İnsanlık Durumu" kitabında yer vermiştir. Liberal bir izlenim sunan yazar cumhuriyetçi ve erdeme dayalı kamusal alan anlayışını savunmuştur. Arendt'in görüşünü itibarlı kılan yönü, kamusal alan anlayışını eylem ve söylem üzerine kurmasıdır. Ona göre; politika özgürlük için vardır, deneyim alanı da

Richard Sennett,⁹ Charles Taylor,¹⁰ Alexander Kluge ve Oskar Negt¹¹ ve John Rawls'ın¹² teorileri etrafında başlamıştır. Kamusal alanla ilgili birçok tartışmayı başlatan bu kuramcılar, sundukları yeni bakış açılarıyla sayısız araştırmaya yön vermiştir.

Casanova (1994) kamusal alanın biçimlerini "temsil kamusalılığı" ve "idari devlet otoritesi kamusalılığı" olmak üzere iki şekilde ele alır. Temsil kamusalılığı; prensip olarak tüm yurttaşlara ve sorunlara açıktır, söylemsel ve çatışmacı bir modern kamusal alan oluşturmaz. İdari devlet otoritesi kamusallığında seferberlikçi devlet dinleri hâkimdir. Bu dinler modern dinden mahrumiyet biçiminde ortaya çıkar. Özel ve kamusal arasındaki sınırları tamamen yok etme eğiliminde olan totaliter bir katılımcı kamusal alan yaratır. Bunlar özel hakları (vicdan özgürlüğü) ve kamusal özgürlükleri (ifade özgürlüğü) yok ederek, özel ve kamusal alanlar arasındaki sınırları ortadan kaldırmaya çalışırlar. Seferberlikçi devlet dinleri düzeyindeki kamusal dinlerin tamamına yakını bu süreci takip ederler. Bu kategoride sekülerleşmeye ya da sekülerist hareket ve partilere karşı koymak için seferber edilmiş tüm kamusal dinler yer alır (219).

Casanova, Katolik kilisesi, modern yapısal sekülerleşmeyi diğer bir ifadeyle gayri hususileşmeyi kabul ettiğinde, dini ve sekülerist oluşum arasındaki yakınlaşma olduğunda seferberlikçi siyasi dinin bu radikal türünün ortadan kalkacağını savunur. Kiliseler, bireye yönelik dar ayrıcalıkları hakları savunmayı bırakıp din özgürlüğünü evrensel bir insan hakkı olarak kabul ettiklerinde; modern kamusal alan oluşturulmasına, evrensel insan haklarının kurumsallaşmasına ve demokratik rejimlerin kurulmasına katkı sunmak için kamusal alana dâhil olurlar. Böylece idari devletin zorunlu kurumları olmaktan çıkarak sivil toplumun serbest dini kurumları olur. Kiliseler seküler müttefikleriyle otoriter devletlere karşı mücadeleye girişirlerse seferberlik halinde siyasi dinlerde varlık nedenlerini kaybederler. Casanova, bu sürece işaret ederek temsili kamusal alanın Polonya'da

eylemdir. Arendt kamusal alanı "bizi bir araya getiren ve yine de birbirimize düşmemizi engelleyen ortak dünya" şeklinde tanımlamaktadır. (s. 52).

⁹ Richard Sennett, *The Fall of Public Man: On the Social Psychology of Capitalism*, New York: Vintage Books, 1978; Richard Sennett'in çalışmaları sosyal tarih ve popüler kültür araştırmaları kapsamına giren kamusal alan modellerinden biri olan "Sosyallik Modeli"ne girmektedir.

¹⁰ Charles Taylor, *Liberal Politics and the Public Sphere*, In: *Philosophical Arguments*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1995; Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge Massachusetts: Cambridge University Press, 1992. Sivil toplum kuramcısı olan Charles Taylor birçok çalışmada kamusal alana ilişkin görüşlerine yer vermiştir.

¹¹ Oskar Negt ve Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, çev. P. Labanyi, J. Daniel, A. Oksiloff, Minneapolis: Minnesota Press, 1993 [1972].; Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin *Kamusal Alan ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusal Alanın Analizine Doğru* adlı kitapları 1972'de yayınlanmış, 1993'te Peter Labanyi, Jamie Owen Daniel ve Assenka Oksiloff tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Alexander Kluge ve Oskar Negt ikilisi bu kitabında liberal olmayan bir bakış açısıyla sivil toplum kuramcısı Jürgen Habermas'ın "burjuva klasik kamusal alanı" modeline yönelik bir dizi eleştiri getirirler. Negt ve Kluge burjuva kamusal alanına ve endüstriyel kamusal alana karşı alternatif bir "proleter kamusal alan" kavramını geliştirmişlerdir. Negt ve Kluge kamusal alanı belirli kurum, organizasyon ve faaliyetlere değinerek genel bir toplumsal deneyim olarak tanımlarlar. Onlara göre; "toplumsal deneyim örgütlenebildiği ölçüde kamusal alan kullanım değerine sahip olur. 'Kamusal üretim alanları' öfke dürtülerini toplar ve bunları üretken alanlarda araçsallaştırır. 'Kamusal üretim alanları' (burjuva ve proleter alanların aksine) tamamen araçsaldır ve eleştirel bir dürtüye sahip değildir. Kamusal üretim alanına dâhil olan çıkarlara kapitalist şekil verilir ve meşru olup olmadıklarıyla ilgili sorunlar böylece etkisiz hale getirilir". (s. 12-17).

¹² John Rawls, "The Idea of Public Reason" idem, *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press, 1993, s. 212-254; Liberal kuramcılardan John Rawls kamusal alanı politik toplum ve sivil toplum olarak ikiye ayırmaktadır. Rawls'ın politik toplum-sivil toplum ayırımında kamusal alanlar kamusal aklın üretildiği ve uygulandığı mahkemeler, yasama faaliyetlerinin düzenlendiği meclis ve yürütmeye ait mekânlardır.

denendiğini belirtmektedir. Polonya'daki Katolik direnişi ve devlet-kilise çatışmaları totaliter devlet müdahalesinden bağımsız bir şekilde gelişerek bireysel ve toplumsal alan hakkı mücadelesinin bir parçası olmuştur. Casanova Katolik kilisesinin Brezilya, Polonya ve İspanya'daki demokratikleşme süreçlerine vurgu yaparak kamusal alanın modern olmayan devletçi (İspanya), temsili kamusal (Polonya) veya korporatist (Brezilya) biçiminin modern kamusal alana geçişine işaret eder. Dinin kamusal alanın modern öncesi biçiminden sivil toplumun kamusal alanına geçişi anlamında gayri hususileşme bir geçiş aşamasıdır. Bu aşamada paradoksal bir şekilde demokratik rejimin desteklenmesine yönelik edimler başarılı olduğunda dinin hususileşmesine yönelik bir baskının ortaya çıkması muhtemeldir. Brezilya'da böyle bir geçiş aşaması yaşanmıştır (Casanova, 1994, 220-227).

Casanova dinlerin kamusal alanına üç boyutta değerlendirir; Birinci boyutta; din, kendisini korumak için kamusal alana girdiğinde yalnızca din özgürlüğü için değil ancak tüm modern özgürlükler, haklar ve mutlak yetki otoriter devletlere karşı demokratik bir sivil toplumun var olma haklarını savunur. Katolik kilisesinin İspanya, Polonya ve Brezilya'daki demokratikleşme süreçlerinde oynadığı aktif rol buna örnek gösterir (Casanova, 1994, 57). İkinci boyutta; din, seküler alanların mutlak yasal özerkliğini sorgulamak ve tartışmak için kamusal alana girdiğinde dışsal etik veya ahlaki hususlara bakmaksızın fonksiyonel farklılaşma ilkelerine göre organize olur. Amerikan Katolik piskoposlarının silahlanma yarışı ve devletin nükleer politikalarının "ahlakını" sorgulayan Pastoral Mektuplarını¹³ özel mülkiyet hakkını mutlaklaştırmaya meyilli olan kontrolsüz piyasa yasalarıyla kendi kendini düzenlediğini iddia eden kapitalist ekonomik sistemin "adalet" ve insanlık dışı sonuçlarını bu boyuta, kanıt olarak sunar.¹⁴ Üçüncü boyutta ise; din, kamusal alana girdiğinde geleneksel yaşamı idari veya hukuki açıdan devlet nüfuzundan korumak ve modern söylemsel etiğin kolektif yansıması olan süreç, norm ve irade oluşumunu kamuoyuna açarak toplumsal sorunlarda görüş bildirmek üzere sivil toplum faaliyetleriyle kamusal alanı oluşturur. ABD'de 'Ahlaki Çoğunluk Hareketinin' öncülüğünde Katolik halkının "yaşam hakkı"nı desteklemek için kürtajla ilgili kamuoyunun harekete geçirilmesini bu üçüncü kamusal alan boyutuna örnek olarak gösterir (Casanova, 1994, 58). 1975'te başlayan sözde "üçüncü dalga" demokratikleşme Yunanistan, Portekiz ve İspanya'daki

¹³ Pastoral Mektup; bir Katolik piskoposun ruhban sınıfına veya laikliğine veya her ikisine birden gönderdiği, genel uyarı, talimat, teselli veya belirli durumlarda davranış yönergelerini içeren açık bir mektuptur. Katolik Kilisesi'nde, bu tür mektuplar belirli dini dönemlerde düzenli olarak gönderilir. Bkz.: John H. Hayes, *The Dictionary of Biblical Interpretation*, Nashville: Abingdon Press, Vol. K-Z, 1999, s. 243. ABD Katolik piskoposluğu 1986 yılında Kanada Piskoposlar Konferansına sunduğu pastoral mektubunda; Latin Amerika ülkelerine yönelik "Herkes İçin Ekonomik Adalet" çağrısıyla tercih belirtme de yoksullar için temel bir seçenek sıralar: "Bu 'yoksullar için seçenek' çürüme anlamına gelmez, bir grup diğerine karşı, daha ziyade en savunmasız olanlara yardım ederek tüm toplumu güçlendirir. Hristiyanlar olarak, tüm kardeşlerimizin ihtiyaçlarına yanıt vermeye çağırıyoruz, ancak en çok ihtiyacı olanlara yardım en büyük cevap vermeyi gerektirir". Farklı kıtalardaki piskoposların pastoral mektuplarındaki mesajda açıklığın, hastalığın, işsizliğin, haksız ücretlerin, evsizliğin, cehaletin, yoksulluğun ortadan kaldırılması, kısacası, kurumsallaşmış şiddetin veya sosyal günahın tüm tezahürlerine karşı meydan okumak için adalet çağrısı yapılır. Bu çağrı yoksullara ve dezavantajlılara hizmet etmeye öncelik vermenin, müjde mesajına sadakatin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülür. Bkz. Paul Surlis, "Option for The Poor", *The New Catholic Encyclopedia*, Washington D.C.: Thomson Gale, Vol. 10, 2009, s. 616.

¹⁴ ABD piskoposları, Amerika üzerine yayımladıkları 1986 tarihli pastoral mektuplarında "Herkes için Ekonomik Adalet" çağrısıyla sanayi liderlerinin kamu yararını teşvik etmek için zenginlik ve nüfuz adına özel yükümlülüklerini şu şekilde beyan eder; "İş adamları, yöneticiler, yatırımcılar ve finansörler sorumlu bir şekilde hareket ettiklerinde ve kamu yararını aradıklarında hayati bir Hristiyan mesleğini takip ederler. İş dünyasında yenilenmiş bir meslek duygusunu teşvik ediyor ve destekliyoruz". Bkz.: Michele Federico Sica, "Modern Catholic Teaching", *The New Catholic Encyclopedia*, Washington D.C.: Thomson Gale, Vol. 4, 2009, s. 21-22.

demokratik geçişler boyunca devam etti. 1989'dan sonra Doğu Avrupa'ya yayılan ve 1994'te Güney Afrika'nın demokrasiye geçişiyle sonuçlanan Latin Amerika ve bazı Asya ülkeleri, haklı olarak "Katolik" dalga olarak adlandırıldı. Casanova Müslüman ülkelerde demokratikleşme süreçlerinde bu kadar tartışılan laiklik ve toplumsal cinsiyet meselelerinin neden Katolik ülkelerde otoriter rejimden demokratik rejimlere geçişte önemli bir rol oynamadığını ele alır. Ona göre siyasi olarak tartışmalı "cinsiyet" sorunları gündeme geldiğinde boşanma, kürtaj veya eşcinsel evliliğin yasallaştırılması gibi talepler çoğu Katolik ülkelerde yasama organlarının ortaya çıktığı ve sürecin işlediği dönemlerde demokratik rejimler zaten sağlam bir zemine oturtulmuştu. Amerika Birleşik Devletleri ve diğer birçok gelişmiş demokrasilerde, bu ahlaki meseleler "kültür savaşlarına" ve bazı bağlamlarda eski dinsel/ dinsel/seküler bölünmeleri canlandıran siyasi kutuplaşmaya yol açtı. Ancak bu siyasi çatışmalar, genel kabul görmüş anayasal ve demokratik kuralları ve bu bölünmeler içinde gerçekleşti. Sivil ve siyasal toplum içinde ne demokratik rejimlerin istikrarını tehlikeye attı ne de ciddi bir demokratik çöküş tehdidi ortaya koydu (Casanova, 2017, 46-47).

Dinin Gayri Hususileşmesi

Casanova gayri hususileşme biçimlerine ilişkin üç aşamalı bir tez ortaya koymaktadır. Casanova'nın gayri hususileşmenin ilk biçiminde ifade ettiği tez; modern kamusal alanın evrenselleşme sürecinin devletin yargı müdahaleleri ile koruduğu geleneksel ataerkil aile, ırk ayrımcılığı ve cinsiyetçi yerleşik yapıları tehdit etmesi, dini gelenekçi tepkinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar ve bu süreçte dinin gayri hususileşmesi, önemli bir kamusal işlevi üstlenebilir. Casanova'ya göre; dinler kamusal alana girerek toplumsal sorunların kamusal olarak tartışılması ve müzakere edilmesi için modern toplumları kendi kuralları açısından kamusal ve kolektif olarak düşünmeye zorlayabilirler. Kamusal alana girme sürecinde dinler modern değer ve kurallarla karşı karşıya gelebilirler ve sonunda uzlaşmaya zorlanırlar. Böylece din-seküler kamusal karşılaşması meydana gelir ve yaşamın düşünsel rasyonelleşmesi gerçekleşir ve pratik açıdan rasyonelleşme süreçleri kurumsallaşır. Gayri hususileşmenin ikinci biçiminde; dinler kendi işlevsel normlarına göre devlet ve piyasanın çalışma mekanizmalarını ve iddialarını boşa çıkarmak amacıyla modern kamusal alanda kendilerini gösterirler.

Dinler, devletlerin egemenlik hegemonyalarına ve süper güç uğruna insanları kurban etmeye yönelik politikalarını ve nükleer savunma politikalarını sorgulayarak hem devletlerin hem vatandaşların devlet mantığının kamu yararına dayandırılması gerektiğini hatırlatırlar. Dinler ayrıca serbest piyasa ekonomisinin dayandığı kapitalist anlayışın insani olmayan tutumlarını ve mekanizmalarını sorgulayarak, devletin bu alanları düzenleme ve denetlemesi gerektiğini bireylere ve toplumlara hatırlatır. Çünkü dinler, kamu yararının evrensel boyutta tanımlanabileceğini ve sivil toplumların kamusal alanın yalnızca devlet sınırları içinde kalmaması gerektiğini bireylere ve toplumlara hatırlatma konusunda avantajlı konumdadırlar. Gayri hususileşmenin üçüncü biçimi; dinlerin kamu yararını bireysel tercihlere bırakan liberal teorilere karşı kamu yararı ilkesini baskın bir şekilde savunmasıdır. Liberal teorilerin özel konular olarak tanımladığı sorunları (ahlaki kararlarda bireysel vicdanın haklarına saygı gösterdiği ölçüde) kamusal alana taşırlar. Modern toplum ve bireylere, ahlakın sadece bireyler arası kurallar çerçevesinde var olabileceğini, bireysel tercihlerin yalnızca kişiler arası kurallar tarafından belirlendiğinde ahlaki bir boyut kazanabileceğini hatırlatırlar. Dinler hususi ahlak alanına kamusalılığı, hususi ahlak konularını kamusal alana taşıyarak modern toplumları kolektif olarak kendi normatif temellerini

yeniden inşa etme görevine zorlayabilirler. Böylece geleneksel yaşamın ve geleneklerinin pratik rasyonelleşme sürecine katkı sağlarlar (Casanova, 1994, 228-229).

Son olarak Casanova hususileşme ve gayri hususileşmenin modern dinler için tarihsel bir seçenek olarak görüldüğüne yer verir. Modern dinin gayri hususileşmesinin tarihsel sürecine tanık olduğu iddialarına karşı bunun yeni, genel ve tarihsel bir eğilim olmadığını vurgular. Casanova'ya göre (1994, 223-224); gayri hususileşmenin tarihsel olduğu iddiası, herhangi bir dinin bu türden durumlarda nasıl tepki vereceğini öngörme ihtimalini güçleştirir. Fakat ampirik araştırmaya dayalı vaka çalışmalarından elde edilecek bulgular ve teorik ön kabuller düzeyinde ele alındığında; dini kamusal alana müdahale etmeye sevk eden koşullandırıcı etkenlerin bir kısmı ortaya çıkarılabilir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Kamusallaşan dinler konusu sosyal bilimciler tarafından sıkça tartışılmaktadır. Dinlerin ve kaynağını dinden alan kurumsal girişimlerin özel alanlara hasredilmesine yönelik başkaldırı sürecini analiz eden Casanova, dini motivasyona sahip hareketlerin kamusal alanlardaki yeni temsillerine dair yeni tartışmaların da önünü açmıştır. Casanova'nın modern dünyada dinin kamusallaştığı tezini destekleyen çeşitli görüşler yer almaktadır. Dinin kamusal alana geri dönüşünün eski durumun yeniden tekrarı ve devamı niteliğinde olmayacağına yer veren din sosyoloğu Sébastien Tank-Storper, "inançların bireyselleşmesi"yle beraber somut bireysel dini girişimlerin kendisine kamusal alanda yer bulmak amacıyla bir takım girişim ve yönelimlerde bulunmasının mümkün olabileceğine işaret ederek Casanova'nın tezini pekiştirmektedir (Storper, 2010, 164).

Casanova'nın seküler bağlamda Katolik kiliselerinin kamuya nasıl katkıda bulunabileceğine, sekülerleşme, dinler ve sivil toplum arasındaki ilişkiye dair görüşleri, bazı ampirik çalışmaların sonuçlarıyla destek bulmaktadır (Lefebvre, 2008, 306). Fakat bazı çalışmalarda ulaşılan sonuçlar, Casanova'nın sunduğu örneklerle çelişmektedir. Monoteist bir dini geleneğe dayanmayan Japonya'da, 16'ncı yüzyılın sonları ve 17'nci yüzyılın başlarından itibaren merkezi devletin artan gücünün, dini güçleri birer birer tasfiye ederek, insanların dini güçlerden kurtuluşu ve dolayısıyla sekülerleşme sürecindeki vizyonlarını değiştirmenin anahtarı haline nasıl geldiğini ortaya koyan çeşitli görüşlerde mevcuttur. Bu çalışmada ortaya konulan görüşler, Casanova'nın dinin gerileyişi olarak sekülerleşme tanımında yer verdiği Japonya'da dinin gerilemeyişi örneğiyle çelişmektedir. (Kawata, 2019, 76).

Casanova dinin gerileyişi olarak klasik sekülerleşme kavramının artık geçersiz olduğuna ilişkin görüşünü aydınlanma sürecini göz ardı ettiği ve kilise örneklemini üzerinden ele aldığı için eleştirilmektedir (Farrow, 2005, 344). Ayrıca Casanova'nın tezi sekülerleşmenin yapısal bir eğilimden daha fazlası olduğu gerçeğini ihmal ettiği için de eleştirilmekte ve politik bir ideoloji olduğu ifade edilmektedir (Asad, 2003, 5). Casanova'nın kamusal alanda dinin yoksun bırakılmasının başka bir deyişle, dinin kendi alanı içinde özelleştirilmesi, sekülerleşme ile kastedilenin bir parçası olsa da, modernite için gerekli olmadığı önermesi de tutarlı bulunmamaktadır (Asad, 2003, 182).

Bu çalışmada Casanova'nın modern dünyada dinin kamusalallaştığı tezine dayanak oluşturan sosyal gelişmeler, dinin kamusalallaştığı tezi ve dinlerin kalıcı olduğu geçen süreç içinde modern dünyanın yapılandırılmasında önemli kamusal roller üstlenmeye devam edeceği görüşünün gelinen süreçte geçerliliğini koruyup koruyamayacağı tartışılmıştır.

Casanova, 1980'li yıllardaki din temelli hareketleri konu etmiş ve 1994'de kitap olarak yayımlamıştır. Casanova bu süreç aralığında dinin kamusal alandaki rolünün hala devam edip etmediği ve kamusalallaşmanın sürekliliği (sürekli devam ettiği veya edeceği) konusunda; dinlerin kalıcı olduğu ve geçen süreç içinde modern dünyanın yapılandırılmasında önemli kamusal roller üstlenmeye devam edeceğini savunmaktadır. Kamusalallaşan dinin zamanla kamusal alanda gerilemeye başlaması, gerilemesini sağlayan etkenler, kamusal alanda kalma süresi ve sürekliliği konusunun alan yazında pek incelenmemiş olması tezin bugün için geçerliliğini sorgulamaktadır.

Casanova gayri hususileşme biçimlerine ilişkin üç aşamalı bir tez ortaya koymuştur. Dinin gayri hususileşmesinin birinci biçimine göre; kamusal alana girme sürecinde dinler modern değer ve kurallarla karşı karşıya gelebilirler ve nihai olarak uzlaşmaya zorlanırlar. Dinin gayri hususileşmesinin ikinci biçimine göre; dinler modern kamusal alana dâhil olarak devlet ve piyasanın kamu yararını ve birey haklarını tehdit etmesine itirazda bulunurlar. Dinin gayri hususileşmesinin üçüncü biçimine göre ise; dinler hususi ahlak alanına kamusalılığı, hususi ahlak konularını da kamusal alana taşıyarak modern toplumları kolektif olarak kendi normatif temellerini yeniden inşa etme görevine zorlayabilirler. Gayri hususileşmenin ilk biçimde modernite dinleri razı olmaya zorlayarak baskın bir konuma gelir, üçüncü biçimde ise dinler moderniteye karşı baskın bir konumda olur.

Casanova modern dünyada dinin kamusalallaştığı tezini, 1980'lerde yaşanan dört gelişmeye ve buna benzer sembolik hareketlere dayandırmıştır. Bu gelişmeler onun kökenini dini motivasyonlardan alan hareketlerin kamusal alanlarda siyasi olarak varlık gösterebileceğine dair teziyle örtüşen gelişmelerdir. Bu tezden hareketle 1980'lerde yaşanan din temelli hareketlerin kamusalallaştığını ifade etmiştir. Buna dayanak olarak; 1980'lerde yaşanan İran'daki İslami devrimi, Polonya'daki dayanışma hareketi, Nikaragua'daki Sandinist devriminde Katolikliğin rolü ve Amerika siyasetinde yükselişe geçen Evanjelik-Protestan hareketin güç odağı haline gelmesini gösterir. Casanova'nın ele aldığı dört gelişmenin üçü modernleşmenin öne çıktığı Kıta Avrupa'sında değil, farklı ülkelerde yaşanmıştır. Ayrıca Casanova çalışmasında dini ve seküler alanların farklılaşması açısından kamusal alanda din örneklemi bir Protestan ve dört Katolik ülke üzerinden ele almış fakat Yunanistan, Romanya, Rusya ve benzeri Hristiyan Ortodoks ülkeleri dâhil etmemiştir. Ortodoks ülkelerde sekülerleşme sürecinin tarihsel gelişimi, dinin kamusal alandaki rolü, dini hareketlerin ne yönde geliştiği, hangi gelişmeleri etkilediği, kamusalallaşma talepleri konusu dinin kamusalallaşması tezi açısından incelenme gereği duymaktadır. Bu açıdan Casanova'nın dinin kamusal alana girerek kamusalallaştığı tezi, dinlerin kalıcı olduğu ve geçen süreç içinde modern dünyanın yapılandırılmasında önemli kamusal roller üstlenmeye devam edeceği görüşüne ilişkin bazı ayrıntılara değinmek gerekmektedir.

İran devriminden önce kamusal alanda din ne kadar etkiliydi? İran devrimine gelinen süreçte dini hareketlenmeler aniden ortaya çıkmamıştır. Bu gelişmelerin geçmişe yönelik bir gelişim sürecine sahip olduğu

ise bilinmektedir. 1979 devrimine yalnızca İslami örgütler değil İran Şahı'nın Amerikancı politikalarına karşı çıkan Komünist örgütler ve partiler de katılmıştır (Afshar, 1985). Casanova İran devriminin arka planındaki bu sürece pek değinmemektedir. Devrime gelinen süreçte hangi amaçla İran şahı ile mücadele edildiği ve kamusal alanda kimin etkili ve kalıcı olmak istediği sorusunun cevabını tek taraflı olarak ele almaktadır.

Polonya'daki dayanışma hareketine konu olan "Solidarność", sanayi sendikası şeklinde örgütlenen ve komünist parti kontrolü dışındaki ilk sendikal harekettir. Katolik Kilisesinin Solidarność'un büyük destekçisi olmasının arkasında yatan sebebin Varşova Paktına olan tepkisi ve Polonya'nın Sovyetler Birliğinin Brejnev Doktrininden uzaklaşma isteği olarak görülebilir. Nihai olarak Polonya'daki dayanışma hareketi sonuç vermiş, Solidarność (Dayanışma) sendikası başkanı Lech Wałęsa 1990-1995 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı görevine seçilmiştir (Brzechczyn, 2009, 365-416). Fakat Lech Wałęsa'dan sonra Demokratik Sol İttifakının lideri Aleksander Kwaśniewski iktidara gelmiş, görevini 2005 yılına kadar sürdürmüştür. Polonya'daki dini dayanışma hareketi bir reaksiyon olarak ortaya çıkmış ve Doğu Bloku ülkelerini etkilemiş olsa da siyasi arenada ve kamusal alandaki etkisini pek sürdürememiştir.

Casanova Nikaragua'daki sosyalist Sandinist devrimine Katoliklik kilisesinin desteğini de teorisine dayanak olarak göstermiştir. Bu destek Sandinista devriminin başarısında etkili olmuş fakat ilerleyen süreçte Katolik kilisesi Sandinistalara karşı mesafeli durmuş, Sandinistaların konralarla olan savaşında Amerika'nın konralara verdiği askeri yardımlara ses çıkarmamıştır. Bu durum Sandinista rejimi ile Katolik kilisesi arasındaki gerginliği ve düşmanlığı arttırmış hatta Papa II. Jean Paul 1983 Nikaragua ziyaretinde tepkilere maruz kalmış ve protesto edilmiştir (Dodson, 1986, 36-49). Amerika'daki Evanjelist dini hareketin desteklediği Cumhuriyetçi Parti adayı Ronald Reagan iktidarı ise 1986'da patlak veren İran-Kontra skandalı (İran'a yasadışı satılan silahlardan elde edilen paraların Nikaragua'da Sandinistalara karşı savaşan anti-konralara yasadışı aktarıldığı skandal) ile mahkûm edilmiştir (Busy, 1999, 20-35).

1980'lerde Evanjelik-Protestan hareketin güç odağı haline gelmiş ve kamusal alanda dini hareketlere destek vermiş olsa da siyasi ve toplumsal gücü garanti altına alamamıştır. Bu süreç Amerikan eğitim sistemindeki evrim-yaratılış tartışmalarını da derinleştirmiştir. Evanjeliklere bağlı düşünce kuruluşlarının nüfuz etmeye çalıştığı Amerikan Ulusal Bilimler Akademisi 1980'li yıllarda okullarda "Yaratılış" eğitiminin verilmesini bilimsel anlayışa aykırı olduğunu beyan etmiştir. Bu görüşler 1984 yılında Yaratılışçı Evanjeliklere bir cevap mahiyetindeki "Bilim ve Yaratılışçılık" kitabında yayınlanmıştır (National Academies, 1984, 8-15). 1980'li yıllarda toplumsal taleplerle güçlenen evanjelik dini eğilimler toplumsal ve siyasi açıdan ele alındığında kamusal alanda ne kadar etkili oldukları araştırmaya açık bir konudur.

Casanova'nın tezi için dikkate aldığı dört gelişmeye ve sembolik hareketlerin arka planına ilişkin ayrıntılar incelendiğinde 1990'lı yıllarda ortaya koyduğu "modern dünyada dinin kamusalıştığı" tezinin günümüzde hala geçerliliğini koruyup korumadığını tartışmalı hale getirmektedir. Casanova'nın dinlerin kalıcı olduğu ve geçen süreç içinde modern dünyanın yapılandırılmasında önemli kamusal roller üstlenmeye devam edeceği görüşü dinin ve dini hareketlerin kamusal alana girme teşebbüslerinin yeniden tekrarlanabileceğine işaret etmektedir.

Bu açıdan bakıldığında kamusal alanda dinin kamusallaşabilmesi ve kalıcı olması için yeni yeni din temelli hareketlerin meydana gelmesi, sosyal gelişmelere müdahale etmesi gerekmektedir ki gelinen sürecin aksi yönde geliştiğine dair belirtiler bulunmaktadır.

Casanova'nın dinin kamusallaştığı tezine dayanak oluşturan dört Katolik ülke göz önüne alındığında, 2000'lerden sonra ağırlığını Katolik ülkelerin oluşturduğu Latin Amerika'da yeni sol hareketler gelişmiş, Pembe Dalga hareketi güç kazanmıştır. Pembe Dalga popülist solcu rejimlerin Latin Amerika'da iktidara gelme sürecidir. Pembe Dalganın küresel ekonomide geniş kapsamlı bir değişim yaratmayı amaçladığı sıkça ifade edilmiştir (Robinson, 2008, 289-291). 2001 yılında yeni küresel sol ile birlikte alternatif küreselleşme hareketi olarak ortaya çıkan Dünya Sosyal Forumu'nun Casanova'nın örnekleminden birini oluşturan Brezilya'da kurulması, toplantılara geniş katımlı ev sahipliği yapması, 1980'lerdeki otoriter rejime bir tepki olarak gelişen, sivil toplumu politize ederek harekete geçen pembe dalganın güç kazanması (Smith, 2004, 414), ve sol görüşlü başkanların iktidara gelmesine zemin hazırlaması, Casanova'nın 'dinlerin kalıcı olduğu ve geçen süreç içinde modern dünyanın yapılandırılmasında önemli kamusal roller üstlenmeye devam edeceği' görüşün aksi yönde gelişmelerdir.

Casanova'nın dinlerin kamusal alanda kalıcı olduğu görüşüne aksi yönde görüşler de ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden biri; marksizmin devlet kurumlarını ve kamusal alanı ele geçirdiği görüşüdür. Yoram Hazony çalışmasında Birleşik Krallık, Fransa ve ABD örneğine dayanarak bu ülkelerde marksizmin "şirketleri, okulları, üniversiteleri, kurumları, vakıfları, mahkemeleri, devlet bürokrasisini ve dini kurumları" ele geçirmedeki kurnaz başarısına dikkat çekerek eleştirmiştir. Bilhassa ABD'de sol ideolojinin zamanla evanjelik muhafazakârları yargıdan, kurumlardan ve bürokrasiden tasfiye ettiğini vurgulamaktadır. Hazony, marksistlerin kurnazlıkla "liberalizmi ele geçirme" planlarına mani olmak için liberallerin muhafazakârlarla işbirliği yaparak bu girişimi engelleyebileceklerini savunmaktadır. (Hazony, 2018).

ÖNERİLER

1980'li yıllardan sonra modern kamusal alanda iki yönlü hareketin ortaya çıktığı görülmektedir. İlki devlet ve piyasaya tepki olarak ortaya çıkan sosyal hareketler diğeri ise kamusal alana dâhil olmak isteyen din temelli hareketlerdir. Sosyal hareketlere dini kurumların müdahale ettikleri veya en azından taraf oldukları diğer taraftan din temelli hareketlerin sosyal hareketleri faaliyete geçirdikleri gözlemlenmiştir. Dinlerin modern kamusal alana girme teşebbüsünün sosyal hareketlere paralel olarak bir reaksiyonla ortaya çıktığı çok açıktır. Casanova modernlik ve din arasındaki ilişkiyi ve dinlerin modern toplumların kamusal alanında oynayabileceği muhtemel rolleri incelediği "Modern Dünyada Kamusal Dinler" adlı çalışmasında bu teşebbüslerin başarılı olduğunu ve kamusal alanda kalıcı hale geldiğini savunmuştur. Dinin kamusal alana girdiği ve bu şekilde kamusallık kazandığı çalışmasının ana tezini oluşturmuştur.

Casanova 1980'lerde beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan yeni dini hareketleri 'dini deneyimcilik' ve 'yeni dini bilinçlenme' şeklinde niteler; dini geleneklerin yeniden canlandığını, kamusal roller üstlendiğini belirtir.

Casanova çalışmasında 1980'lerde "beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan yeni dini hareketler" şeklinde açıkladığı din temelli hareketlerin geçmişine uzanan süreçlere yer vermemiştir. Ayrıca dinler seküler alanda kendilerine ayrılan konumu aşma ve söz sahibi olma iddiasıyla bir teşebbüste bulduklarında seküler alanı dini alanla değiştirme amacı taşıyıp taşımadıklarına da pek değinmemiştir. Casanova'nın 'dinlerin kamusal alanda kalıcı olduğu' görüşünden bir çıkarım yapıldığında dinlerin seküler kamusal alanı değiştirme amacı taşımadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç itibarıyla Casanova; alanda kalıcı olan dinlere 'modern dinler' şeklinde bir tanımlama yaparak modern toplumda bireysel özgürlükleri ve farklılaşmış dini yapıları tehdit etmeyen kamusal dinlerin de var olabileceğini ve olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu çerçevede Casanova, modern dünyada dinlerin gayri hususileştiğini, modernleşme ve sekülerleşme teorileri tarafından kendilerine atfedilen marjinal, özel konumu ve rolü reddettiğini ifade etmiştir.

Dinlerin ve dini hareketlerin çoğunun bütün olarak sekülerleşmeyi hızlandıran modern marjinalleşmeye karşı çıktıklarını göz önüne alırsak; Casanova örnek verdiği 1980'lerdeki dini hareketlerden hareketle sekülerleşme tezi sahiplerinin öngörülerinin geçersiz olduğunu, kamusal alanda din temelli hareketlerin önemli siyasi kazanımlar elde edebileceğini belirtmiştir. Ayrıca dinin ve seküler alanların farklılaşması önermesinde modern farklılaşmanın dinin marjinalleşmesini zorunlu olarak tetiklediğini ve kamusal dinlerin modernliğin farklılaşmış yapılarını tehdit ettiği önermesinin artık savunabilir olmadığını iddia etmiştir. Casanova bu çalışmasıyla dinin modern kamusal alanda yükselişine ilişkin dinamiklerin anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Sonuç itibarıyla; Modernleşme sürecinde seküler modernite kendisine meydan okuyan dinleri seküler alana hapsederek bir zafere ulaşmıştır; fakat gelinen süreçte seküler modernite bir dönüm noktasındadır. Dinlerin kamusallaşma istekleri kendileri için vazgeçilmezdir. Eğer dini oluşumlar seküler alanda güçlenerek kamusallaşmayı derinleştirirse tersine bir durumun olması göz önüne alındığında kamusal dini alanda hapsedilenin modern seküler alan olması da kaçınılmazdır. Demokratik rejimlerin hâkim olduğu modern kamusal alanda dinlerin oynadığı rol demokratik ilkeleri, temel hak ve özgürlükleri hedef almadığı sürece "dinin hususileşmesi" kalıcı hale gelir aksi durumda kamusal alanda güç kazanan dinler kolektif bir harekete dönüşürse modern kamusal alanda dinin gayri hususileşmesi kalıcı hale gelmekten daha da öteye geçebilir.

ETİK METNİ "Bu makalede dergi yazım kurallarına, yayın ilkelerine, araştırma ve yayın etiği kurallarına, dergi etik kurallarına uyulmuştur. Makale ile ilgili doğabilecek her türlü ihlallerde sorumluluk yazara aittir." Yazarın **Katkı Oranı Beyanı:** Yazarın bu makaleye katkı oranı %100' dür.

KAYNAKÇA

- Arendth, H. (1998). *The Human Condition*, 2. Baskı, University of Chicago Press.
- Asad, T.(2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford University Press.
- Brzechczyn, K. (2009). "The Forgotten Legacy of Solidarność and Lost Opportunities to Build a Democratic Capitalist System Following the Fall of Communism in Poland", (Ed. Nicolas Hayoz, Leszek Jesien, Daniela Koleva). *20 Years after the Collapse of Communism*, Interdisciplinary Studies on Central and Eastern Europe: Peter Lang AG.
- Busy, R. (1999). *Reagan and the Iran-Contra Affair: The Politics of Presidential Recovery*, Palgrave Macmillan.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*, University of Chicago Press.
- Casanova, J. (2001). "Civil Society and Religion: Retrospective Reflections on Catholicism and Prospective Reflections on Islam", The Johns Hopkins University Press: *Social Research*, Vol. 68, No. 4, 1041- 1080.
- Casanova, J. (2006). Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. *The Hedgehog Review*, 8:1-2, 7-22.
- Casanova, J. (2017). "Catholicism, Gender, Secularism and Democracy", *Religion and Democracy in Contemporary Europe*. ed. Jocelyne Cesari and José Casanova, Oxford University Press, 46-62.
- Cox, H. (1990). *The Secular City*, Collier Books, New York.
- Dodson, M. (1986). "The Politics of Religion in Revolutionary Nicaragua", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 483: 36-49.
- Farrow, D. (2005). *Quel Sécularisme? [Which Secularism?]*, in: *La Religion dans la Sphère Publique [Religion in the Public Sphere]*, Ed. Solange Lefebvre, (Les Presses de l'Université de Montréal), 344-345.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, çev. Thomas Burger ve Frederick Lawrence, Cambridge, Massachusetts M.I.T. Press, [1962].
- Habermas, J. (2006). "Religion in the Public Sphere", *European journal of Philosophy*, 14(1): 1-24.
- Hayes, H. John (1999). *The Dictionary of Biblical Interpretation*. Vol. K-Z, Abingdon Press.
- Hazon, Y. (2018). *The Virtue of Nationalism*, Basic Books.
- Kawata, K. (2019). "Secularization and the Jōruri Plays: The Decline of Religious Belief and the Search for Secular Salvation in Early Modern Japan", *Journal of Religion in Japan*, 8(1-3), 76-97.
- Lefebvre, S. (2008). "Disestablishment of the Church: Discussion with Jose Casanova from a Canadian Point of View", *International Journal of Practical Theology*, 11(2), 285-309.
- Martin, D., Martin, J. J. (1978). *A General Theory of Secularization*, Harper & Row Books.
- National Academy of Sciences (U.S.), (1984). *Science and Creationism; A view from the National Academy of Sciences*, National Academies.
- Negt, O., Kluge, A. (1993). *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, çev. P. Labanyi, J. Daniel, A, Oksiloff, Minnesota Press, [1972].
- Rawls, J. (1993). "The Idea of Public Reason" idem, *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Rechtenwald, Michael (2013). "Secularism and the Cultures of Nineteenth Century Scientific Naturalism", *The British Journal for the History of Science*, 46(2), 231-232.

- Robinson, I. W. (2008). *Latin America and Global Capitalism: A Critical Globalization Perspective* (Johns Hopkins Studies in Globalization), The Johns Hopkins University Press.
- Sennett, R. (1978). *The Fall of Public Man: On the Social Psychology of Capitalism*, New York: Vintage Books.
- Siacca, M., Federico (2009). "Modern Catholic Teaching", *The New Catholic Encyclopedia*, Washington D.C.: Thomson Gale, Vol. 4, 19-22.
- Smelser, N. J., Baltes, P. B. (2001). "Secularization", *The International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, Elsevier Pergamon, Vol. 13, 786-790.
- Smith, J. (2004). "The World Social Forum and the Challenges of Global Democracy", *Global Networks*, 4(4): 413–421.
- Surlis, P. (2009). "Option For The Poor", *The New Catholic Encyclopedia*, Washington D.C.: Thomson Gale, Vol. 10, 614-618.
- Tank-Storper, S. (2010). "Republicanism of Religion in France" *Religion in the 21st Century*. (ed.) Lisbet Christoffersen, Hans Ran Iversen, Hanne Petersen ve Margit Warburg. Franham, Surrey: Ashgate Publishing, 163-176.
- Taylor, C. (1992). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1995). *Liberal Politics and the Public Sphere*, In: Philosophical Arguments. Harvard University Press.